

Adam ŻALIŃSKI 

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

adam.zalinski@uj.edu.pl

WIELOKULTUROWOŚĆ Z PERSPEKTYWY PSYCHOLOGICZNEJ

ZARYS PROBLEMATYKI

ABSTRACT Multiculturalism from a Psychological Perspective: An Outline

The issue of multiculturalism has received growing attention in psychological literature in recent years. Yet psychology of multiculturalism is, with the exception of some theoretical concepts, not well known to a broader scientific audience. The aim of this article is to provide an outline of selected psychological nomenclature and theory, as well as empirical research dealing with multiculturalism. Moreover, the paper presents a brief remark concerning the current state of affairs of applied psychology of multiculturalism in the Polish setting.

Key words: multiculturalism, psychology, identity

Słowa kluczowe: wielokulturowość, psychologia, tożsamość

Przyrost badań i teorii w obszarach ważnych z punktu widzenia psychologii wielokulturowości można uznać za na tyle satysfakcjonujący, aby podjąć próbę charakterystyki. Intensywne badania psychologiczne nad zagadnieniem wielokulturowości prowadzone są od lat 90. XX w.¹, choć tematy pokrewne wielokulturowości pojawiły się w psychologii jako przedmiot naukowego namysłu już zdecydowanie wcześniej². Psychologię wielokulturowości można uznać za propozycję integrującą wiedzę z obszaru psychologii akulturacji, psychologii migracji, psychologii społecznej, psychologii rozwojowej, psychologii osobowości, psychologii kulturowej i innych. Tak jak inne rozwijające się obszary psychologii, psychologia wielokulturowości dostarcza teorii oraz wyników badań empirycznych. Wnioski płynące z psychologicznej literatury dotyczącej wielokulturowości są często poparte badaniami prowadzonymi na dość starannie dobranych próbach, co sprawia, że przyjmują one charakter ugruntowanych dowodów, a ich ewentualne wykorzystanie w praktyce psychologicznej nadaje tej ostatniej specyfikę praktyki opartej na dowodach (*evidence-based practice*)³.

Niniejszy artykuł ma charakter zarysu przeglądu literatury, skierowanego głównie do czytelnika niebędącego psychologiem, i dotyczy często omawianych zjawisk oraz wybranych doniesień empirycznych z zakresu wielokulturowości, a w dalszej kolejności wskazuje na odpowiednie obszary psychologicznej praktyki. Psychologiczne propozycje teoretyczne dotyczące kulturowego zróżnicowania społeczeństwa nie zostały w nim silnie wyeksponowane ze względu na to, że część z nich jest już dość rozpowszechniona i była wielokrotnie przedstawiana w podręcznikach, monografiach oraz artykułach przeglądowych nie tylko z zakresu psychologii, ale i innych nauk społecznych. Artykuł kończą uwagi dotyczące praktyki psychologicznej w Polsce, obecnego stanu badań oraz możliwych badań przyszłych.

FENOMEN WIELOKULTUROWOŚCI – RECEPCJA NA GRUNCIE PSYCHOLOGII

Wielokulturowość to zjawisko, które warto analizować z wielu perspektyw⁴. Psychologia wielokulturowości wykorzystuje w tym celu przynajmniej trzy spojrzenia:

¹ A.-M.D. Nguyen, V. Benet-Martínez, *Multicultural Identity: What It Is and Why It Matters*, [w:] *The Psychology of Social and Cultural Diversity*, red. R.J. Crisp, Chichester 2010, s. 88.

² Zob. przegląd badań, [w:] F.W. Rudmin, *Critical History of the Acculturation Psychology of Assimilation, Separation, Integration, and Marginalization*, „Review of General Psychology” 2003, vol. 7, nr 1.

³ G.C.N. Hall, A.H. Yee, *Evidence-Based Practice*, [w:] *APA Handbooks in Psychology. APA Handbook of Multicultural Psychology*, Vol. 2, *Applications and Training*, red. F.T.L. Leong, L. Comas-Díaz, G.C. Nagayama Hall, V.C. McLoyd, J.E. Trimble, Washington 2014.

⁴ Wielokulturowość jest jednym z zagadnień podejmowanych w ramach obszaru badawczego i praktycznego, który można określić jako „psychologia i kultura”. W ramach tego ostatniego istnieje kilka podejść łączących dwie składowe: psychologia międzykulturowa typu cross lub trans (nauka porównawcza weryfikująca tezy z głównego nurtu psychologii), psychologia międzykulturowa typu inter (nauka dotycząca zjawisk psychologicznych typowych dla kontaktu ludzi czy grup z różnych kultur),

(1) jednostki, (2) grupy, (3) społeczeństwa. W przypadku poziomu jednostki, tak jak w innych obszarach psychologii, są to perspektywy oferowane przez podejścia poznawcze i neuropoznawcze⁵. Wiedza z psychologii wielokulturowości obejmuje ponadto wskazówki dotyczące obszarów praktycznych⁶, takich jak: poradnictwo, w tym poradnictwo zawodowe, psychoterapia, edukacja, praca zawodowa, praca z uchodźcami czy różne formy wspierania rozwoju indywidualnego. Praca z wielokulturowym klientem/pacjentem stała się w wielu krajach powszechna, a rozwinięte kompetencje kulturowe to pożądane cechy psychologa praktyka. W Polsce, choć wybiórczo, gdyż tylko w wybranych obszarach praktyki, również dostrzeżono ten kierunek zmian, czego dowodzi pojawianie się stosownej literatury, wskazanej w dalszej części artykułu.

Jednym z powodów, dlaczego naukowcy zwracają uwagę na jakieś zagadnienie, jest jego obecność w społecznym dyskursie. Echa współczesnej debaty społecznej dotyczącej wielokulturowości można odszukać w różnych dziedzinach naukowych, w tym także w psychologii, gdzie pojawiają się zarówno głosy wspierające, jak i krytyczne wobec wielokulturowości⁷. Te ostatnie zwracają uwagę na zagrożenie narodowej jedności, integracji społecznej i bezpieczeństwa. Ponadto zainteresowanie wśród badaczy znalazły alternatywne w stosunku do wielokulturowości ujęcia takie jak: jednokulturowość (jako normatywna homogeniczność kulturowa), asymilacja (założenie, że mniejszości powinny przyjąć kulturę większości) czy natywizm (jako powrót do cech kulturowych tradycyjnie przypisywanych danej grupie, np. angielskość, protestantyzm i liberalizm w przypadku USA)⁸.

Z drugiej strony sama koncepcja wielokulturowości rozumianej jako trzy typy ideologii⁹: kosmopolityzm, fragmentaryczny pluralizm i interakcyjny pluralizm, dostarcza

psychologia kulturowa i indygeniczna (zazwyczaj ograniczona do specyficznego kulturowego kontekstu, zakłada najgłębsze zakorzenienie psyche w kulturze). Przywoływane w niniejszym artykule badania uprawiane są często w nurcie psychologii międzykulturowej typu inter. Nie należy jednak utożsamiać psychologii międzykulturowej (w wersji cross, trans czy nawet inter) z psychologią wielokulturowości. Ta ostatnia zajmuje się wpływem społecznego wielokulturowego kontekstu na zachowanie człowieka, w związku z czym jest nauką o zdecydowanie węższych granicach.

⁵ Podejście neuropoznawcze nie zostanie omówione ze względu na brak miejsca.

⁶ Zob. przegląd zagadnień z zakresu wielokulturowej psychologii stosowanej, [w:] *APA Handbooks in Psychology*...

⁷ B.J. Fowers, F.C. Richardson, *Why is Multiculturalism Good?*, „American Psychologist” 1996, vol. 51; A. Hadfield, A. Zwitter, *Analyzing the EU Refugee Crisis: Humanity, Heritage and Responsibility to Protect*, „Politics and Governance” 2015, vol. 3, nr 2; D.R. Lehman, Ch. Chiu, M. Schaller, *Psychology and Culture*, „Annual Review of Psychology” 2004, vol. 55, nr 1.

⁸ V. Benet-Martínez, *Multicultural Identity and Experiences: Cultural, Social, and Personality Processes*, [w:] *The Oxford Handbook of Personality and Social Psychology. 2nd edition*, red. K. Deaux, M. Snyder, Oxford 2019.

⁹ J.C. Alexander, *Theorizing the “Modes of Incorporation”: Assimilation, Hyphenation, and Multiculturalism as Varieties of Civil Participation*, „Sociological Theory” 2001, vol. 19, nr 3; D. Hartmann, J. Gerteis, *Dealing with Diversity: Mapping Multiculturalism in Sociological Terms*, „Sociological Theory” 2005, vol. 23, nr 2; I.M. Young, *Inclusion and Democracy*, Oxford 2000.

konstruktów ważnych dla psychologii społecznej¹⁰. Kosmopolityzm podkreśla społeczne znaczenie różnorodności oraz sceptyczność wobec zobowiązań i ograniczeń jednostki wynikających z członkostwa w grupie. Fragmentaryczny pluralizm zakłada, że przypisanie do danej grupy kulturowej jest podstawowe. Stanowisko to silnie przeciwstawia się asymilacji, promując prawa do zachowania odrębności grupy kulturowej. Fragmentaryczny pluralizm został wykorzystany w polityce wobec mniejszości w Holandii¹¹ w latach 80. XX w. Interakcyjny pluralizm, podobnie jak fragmentaryczny pluralizm, zakłada konieczność dbania o prawa grup kulturowych, lecz postuluje ponadto potrzebę interakcji między poszczególnymi grupami (np. poprzez istnienie forum, gdzie dokonuje się wymiana poglądów oraz dialog międzykulturowy). Kontakt ten jest zarówno warunkiem rozwoju spójności i harmonii, jak i szansą na wyłonienie pewnej makrokultury.

Bodaj najczęściej omawianym psychologicznym modelem z zakresu wielokulturowości jest dwuwymiarowy model akulturacji Berry'ego¹². Obrazuje on możliwe scenariusze w obrębie akulturacji imigrantów, kiedy to jednostka w zależności od tego, na ile jest zmotywowana i zaangażowana w kulturę kraju pochodzenia (*heritage cultural orientation*) oraz kulturę kraju przyjmującego (*dominant culture orientation*), może osiągnąć w toku procesu akulturacji jeden z czterech stanów: (1) asymilacja (orientacja związana z kulturą dominującą), (2) integracja (orientacja na obie kultury, dwukulturowość), (3) separacja (orientacja na kulturę mniejszości), (4) marginalizacja (wycofanie i brak identyfikacji zarówno z kulturą dominującą, jak i kulturą mniejszości). Wspomniane badania Berry'ego i współpracowników wskazują, że najczęstszym wśród imigrantów sposobem akulturacji jest integracja, a w dalszej kolejności: separacja, asymilacja i marginalizacja. Z tak rozumianym procesem akulturacji jednostek korespondują cztery rodzaje polityki i praktyki stosowane przez społeczeństwo większościowe w kraju przyjmującym¹³: (1) tygiel (*melting pot*), (2) wielokulturowość, (3) segregacja oraz (4) wyłączenie (ekskluzja). Mimo dużego zróżnicowania w zakresie polityki i praktyki akulturacji, prawdopodobnie większość krajów preferuje model tygla, czyli asymilację¹⁴.

Znaczenie predykcji zawartych w modelu Berry'ego trudno dziś przecenić. Obserwacje wskazują, że ataki terrorystyczne, czyli jeden z największych problemów związanych z wielokulturowością w Europie, dokonywane są przez ludzi, którzy często

¹⁰ Zob. przegląd [w:] V. Benet-Martínez, *Multicultural Identity...*

¹¹ P.M. Sniderman, A. Hagendoorn, *When Ways of Life Collide: Multiculturalism and Its Discontents in the Netherlands*, Princeton 2007. Jedną z głównych tez autorów sprowadza się do stwierdzenia, że uznanie dla roszczeń mniejszości to błędna strategia. Lojalność i tolerancja w praktyce społecznej powinny być elementami wspieranymi przez rządzących.

¹² J.W. Berry, *Conceptual Approaches to Acculturation*, [w:] *Acculturation: Advances in Theory, Measurement, and Applied Research*, red. K.M. Chun, P. Balls Organista, G. Marín, Washington 2003; J.W. Berry, *Acculturation: Living Successfully in Two Cultures*, „International Journal of Intercultural Relations” 2005, vol. 29, nr 6; J.W. Berry, J.S. Phinney, D.L. Sam, P. Vedder, *Immigrant Youth: Acculturation, Identity, and Adaptation*, „Applied Psychology” 2006, vol. 55, nr 3.

¹³ J.W. Berry, *Conceptual Approaches...*

¹⁴ J.P. van Oudenhoven, C. Ward, A.M. Masgoret, *Patterns of Relations between Immigrants and Host Societies*, „International Journal of Intercultural Relations” 2006, vol. 30, nr 6.

znajdują się na pozycji zmarginalizowanej, zarówno względem swojej kultury mniejszościowej, jak i kultury dominującej w danym kraju. Natomiast badania porównawcze¹⁵ przeprowadzone w różnych krajach dostarczają wielu dowodów, że kiedy osoby czują związek ze swoją kulturą pochodzenia oraz z częścią większościową społeczeństwa, w którym żyją (są zintegrowane), to osiągną wyższy poziom dobrostanu niż w sytuacji, kiedy są związane jedynie z kulturą pochodzenia (separacja) lub wyłącznie z kulturą większościową (asymilacja) czy też nie przejawiają związku z żadną z tych dwóch kultur (marginalizacja).

DEFINICJE DOTYCZĄCE WIELOKULTUROWOŚCI W PSYCHOLOGII

Najogólniej można stwierdzić, że wielokulturowość może być rozumiana jako przyswajanie i używanie wielokulturowej wiedzy czy też osiągnięcie wielokulturowej tożsamości przez jednostkę¹⁶. Psychologia rozróżnia pojęcia wielokulturowej jednostki oraz wielokulturowej tożsamości¹⁷. Pierwszy termin dotyczy osób mających jakiś znaczący związek z wielokulturowością poprzez bycie imigrantem, przynależność do mniejszości etnicznej lub ludności rdzennej, posiadanie rodziców z dwóch różnych kultur, a także poprzez wyznawane wartości czy doświadczenie życia w kilku krajach. Drugi termin dotyczy rodzaju tożsamości kulturowej, która związana jest z lojalnością w stosunku do dwóch lub większej liczby kultur¹⁸. Należy pamiętać, iż bycie wielokulturową jednostką nie oznacza posiadania wielokulturowej tożsamości, dlatego że przyswojenie wiedzy o wielu kulturach nie determinuje automatycznie identyfikacji. Niemniej bardziej liberalne spojrzenie na kwestię wielokulturowości¹⁹ nakazuje przyjrzenie się psychologicznemu funkcjonowaniu osób wielokulturowych pod względem charakterystyk demograficznych oraz socjologicznych, jak choćby pochodzenie mieszane rasowo lub etnicznie, historia zamieszkiwania więcej niż jednego kraju, bycie imigrantem, bycie w związku z kimś z innej kultury, ale też np. badanie osób żyjących w kraju, gdzie funkcjonują wielokulturowe tradycje, jak np. Hong Kong i Singapur. Najbardziej liberalne podejście nakazuje pozostawienie osobie możliwości zaklasyfikowania siebie samej jako wielokulturowej, bez względu na to, czy jakieś przesłanki z wymienionych powyżej wystąpiły lub nie.

¹⁵ W szczególności rozdział podsumowujący, [w:] *Mutual Intercultural Relations*, red. J.W. Berry, Cambridge 2017.

¹⁶ Y. Hong, M. Khei, *Dynamic Multiculturalism: The Interplay of Socio-Cognitive, Neural, and Genetic Mechanisms*, [w:] *The Oxford Handbook of Multicultural Identity*, red. V. Benet-Martínez, Y. Hong, New York 2014, s. 12.

¹⁷ V. Benet-Martínez, *Multicultural Identity...*, s. 724.

¹⁸ Lojalność jest tylko jednym z elementów poczucia tożsamości. To również poczucie tego, kim się jest jako osoba, to przyjmowanie pewnego systemu wartości, identyfikowanie się, całej swojej osoby, tego, co człowieka konstituuje, z określonym kręgiem kulturowym. (Za uwagę i dopowiedzenie właśnie w tym miejscu artykułu dziękuję jednemu z recenzentów).

¹⁹ Y. Hong, M. Khei, *Dynamic Multiculturalism...*, s. 12.

Pojawienie się takiej kategorii jak wielokulturowość w analizach z zakresu psychologii wiązać można m.in. z przekonaniem, że należy respektować różnorodność kulturową w społeczeństwach. Można to osiągnąć zarówno poprzez szacunek dla różnorodnych tradycji i przekonań, jak i przede wszystkim wymaga tego dbanie o psychologiczny dobrostan (*psychological well-being*)²⁰ wszystkich jednostek, również tych odbiegających od wzorca tożsamości (identyfikacji) uznanego za ilościowo przeważający wśród osób w danym społeczeństwie.

PERCEPCJA POLITYKI DOTYCZĄCEJ WIELOKULTUROWOŚCI – POZIOM SPOŁECZNY I MIĘDZYGRUPOWY

Przedmiotem badań psychologicznych jest również percepcja polityki państw dotyczącej wielokulturowości. Wyniki tych badań pokazują, że jest ona społecznie popierana w mniejszym stopniu w odniesieniu do imigrantów niż w odniesieniu do mniejszości, które znajdują się na danym terenie mimowolnie, będąc np. potomkami ludzi skolonizowanych lub niewolników²¹. Dzieje się tak prawdopodobnie w związku z przekonaniem, że osoby, które dobrowolnie opuszczają swój kraj pochodzenia, powinny wyrzec się części swoich praw kulturowych²². W przypadku sytuacji ludności autochtonicznej poglądy te znajdują również odzwierciedlenie w prawodawstwie i praktyce społecznej w niektórych krajach (np. Kanada, USA), gdzie mniejszości te, po długotrwałym okresie dyskryminacji i prześladowań, zyskują możliwość wyegzekwowania swoich żywotnych praw i szansę na życie zgodnie z przynajmniej niektórymi wartościami i tradycjami naczelnymi dla swojej kultury.

Inne ustalenia²³ dowodzą, że: przedstawiciele mniejszości bardziej popierają wielokulturowość niż przedstawiciele większości; utożsamianie się z członkami grupy własnej jest pozytywnie związane z popieraniem wielokulturowości w przypadku członków mniejszości, a w przypadku członków grup większościowych tak nie jest – utożsamianie się z pozostałymi członkami grupy własnej jest negatywnie związane z popieraniem wielokulturowości. Co ciekawe, poczucie własnej wartości zarówno

²⁰ A.K. Marcelo, Q. Huynh, *Multiculturalism*, [w:] *The Encyclopedia of Cross-Cultural Psychology, First Edition*, red. K.D. Keith, 2013.

²¹ M. Verkuyten, *Social Psychology and Multiculturalism*, „Social and Personality Psychology Compass” 2007, vol. 1, nr 1; zob. przegląd, [w:] V. Benet-Martínez, *Multicultural Identity...*

²² A. Hadfield, A. Zwitter, *Analyzing the EU...*

²³ K. Deaux, A. Reid, D. Martin, N. Bikmen, *Ideologies of Diversity and Inequality: Predicting Collective Action in Groups Varying in Ethnicity and Immigrant Status*, „Political Psychology” 2006, vol. 27, nr 1; C. Wolsko, B. Park, C.M. Judd, *Considering the Tower of Babel: Correlates of Assimilation and Multiculturalism among Ethnic Minority and Majority Groups in the United States*, „Social Justice Research” 2006, vol. 19, nr 3; M. Verkuyten, B. Martinovic, *Understanding Multicultural Attitudes: The Role of Group Status, Identification, Friendships, and Justifying Ideologies*, „International Journal of Intercultural Relations” 2006, vol. 30, nr 1; M. Verkuyten, *Self-Esteem and Multiculturalism: An Examination among Ethnic Minority and Majority Groups in the Netherlands*, „Journal of Research in Personality” 2009, vol. 43, nr 3.

wśród przedstawicieli grup mniejszościowych, jak i grupy większościowej jest pozytywnie związane z popieraniem wielokulturowości. Osoby te również silnie identyfikują się z grupami własnymi. Jest to szczególnie ważny wniosek, gdyż literatura psychologiczna dostarcza wielu dowodów, że poczucie własnej wartości pozostaje w związku z psychologicznym dobrostanem jednostki²⁴. Innymi słowy, akceptacja potencjalnej wielokulturowości własnej, jak i możliwego stanu charakteryzującego społeczeństwo ma znaczenie dla zdrowia psychicznego i optymalnego psychologicznego funkcjonowania.

INDYWIDUALNE DOŚWIADCZENIE WIELOKULTUROWOŚCI

Jak już wspomniano, wielokulturowość nie jest tylko terminem odnoszącym się do polityki i ideologii. W psychologii osoba wielokulturowa zwykle należy do takich grup jak imigranci, uchodźcy, *sojourners* (np. studenci międzynarodowi, pracownicy oddelegowani do pracy poza kraj pochodzenia), mniejszości narodowe i etniczne, ludność rdzenna²⁵. Jak powszechnie wiadomo, ludzi tych może różnić m.in. stopień dobrowolności odnośnie do zmiany miejsca przebywania oraz czynniki wypychające z kraju pochodzenia lub przyciągające do nowego miejsca. Liczne badania²⁶ pokazują, że wśród tych zbiorowości proces akulturacji w nowym miejscu przebywania przebiega w odmienny sposób.

Jednostkowe doświadczenie wielokulturowości bywa czasem pełne sprzeczności, gdyż osoby wielokulturowe muszą zmagać się ze zróżnicowanymi wymaganiami otoczenia np. odnośnie do wartości, zachowań w pracy zawodowej, norm życia zbiorowego. Jednocześnie tym wymaganiom towarzyszy wewnętrzna motywacja oparta na zróżnicowanych wartościach, czasem silne doświadczenie etnicznej dumy lub niepewności co do jednej lub kilku identyfikacji czy też poczucie wyjątkowości oparte na zakorzenieniu i czerpaniu z kilku światów społecznych. Dla psychologów zajmujących się tematem indywidualnego doświadczenia wielokulturowości kluczowe jest analizowanie psychologicznego funkcjonowania wielokulturowych jednostek, tego, jaki wpływ na działanie umysłu oraz indywidualnych koncepcji Ja ma wielokulturowość²⁷. Sprośowanie wielokulturowości do analizy funkcjonowania na poziomie poznawczym dotyczy takich zjawisk jak zastosowanie wiedzy wywodzącej się z wielu kultur w celu efektywnego radzenia sobie w interakcjach społecznych. Spojrzenie na Ja, jednostkę i jej doświadczenie wielokulturowości dotyczy głównie tego, jak przebiegają procesy tożsamościowe (dwukulturowość, wielokulturowość), czyli jak osoba o identyfikacji

²⁴ M. Rosenberg, C. Schooler, C. Schoenbach, F. Rosenberg, *Global Self-Esteem and Specific Self-Esteem: Different Concepts, Different Outcomes*, „American Sociological Review” 1995, vol. 60, nr 1.

²⁵ J.W. Berry, U. Kim, T. Minde, D. Mok, *Comparative Studies of Acculturative Stress*, „The International Migration Review” 1987, vol. 21, nr 3.

²⁶ Zob. przegląd badań, [w:] C. Ward, S. Bochner, A. Furnham, *The Psychology of Culture Shock. Second Edition*, Hove 2005.

²⁷ S. Roccas, M.B. Brewer, *Social Identity Complexity*, „Personality and Social Psychology Review” 2002, vol. 6, nr 2.

wielokulturowej mierzy się z pytaniem o to, kim jest sama przed sobą oraz kim jest w społeczeństwie, które też może być wielokulturowe²⁸.

Wielokulturowe osoby nie stanowią grupy pod niemal żadnym względem homogenicznej. Doświadczenia osób w obrębie ich własnych tożsamości mogą przebiegać bardzo odmiennie. Jednym z najważniejszych psychologicznych zjawisk związanych z indywidualnym doświadczeniem wielokulturowości jest kulturowe przełączanie ram odniesienia (*cultural frame-switching*)²⁹. Zjawisko to polega na zmianie m.in. postaw i zachowań w zależności od tego, jakich zewnętrznych czynników kulturowych doświadcza osoba. Proces ten zwykle przebiega w sposób nieświadomy i automatyczny, tak jak np. spontaniczna zmiana kodu językowego (*code-switching*), czyli zmiana języka wypowiedzi u osoby dwu- lub wielojęzycznej. Zjawiskiem powiązanim jest performatywna tożsamość (*identity performance*)³⁰, czyli celowe podkreślanie swoich cech kulturowych w relacji do otoczenia. Jedną z różnic między funkcjonowaniem kulturowego przełączania ram odniesienia a performatywną tożsamością jest fakt, że to drugie zjawisko przebiega w sposób bardziej świadomy, a osoba ma pewien stopień kontroli nad tym, jakie zachowania świadczące o kulturze i normach w niej panujących będzie przedstawiać. Te świadome działania mogą mieć na celu np. obronę w obliczu kwestionowania jednej z identyfikacji osoby wielokulturowej.

Wiadomo również, że sama akulturacja może dotyczyć zarówno wielu sfer życia, jak i tylko pojedynczej sfery³¹. Oznacza to, że np. w swoim życiu zawodowym osoba wielokulturowa może przejawiać wartości i normy kultury dominującej, a jej życie rodzinne przebiegać może w takt tradycji i zachowań typowych dla kultury kraju pochodzenia. Co więcej, może również dojść do zjawiska kulturowej enkapsulacji (*cultural encapsulation*)³². Odnosi się ono do sytuacji, kiedy dochodzi u emigrantów do petryfikacji wartości i norm należących do kultury pochodzenia. Jedną z cech kultury są jej nieustanne przeobrażenia, a emigranci, którzy szczególnie intensywnie pielęgnują tradycje i zachowania wyniesione z kraju pochodzenia, mogą nie być do końca świadomi zmian, jakie przez lata zaszły w tym zakresie.

Indywidualne zróżnicowanie doświadczenia wielokulturowości może dotyczyć tego, w jaki sposób dwie (lub więcej) identyfikacje znajdują się we wzajemnych relacjach w obrębie jednej osoby. W ramach relacji pomiędzy tożsamościami warto wspomnieć o różnieniu zmienności (*alternation*) i fuzji (*fusion*) w tożsamości osób dwukulturowych³³.

²⁸ Y. Hong, M. Khei, *Dynamic Multiculturalism...*

²⁹ Tamże, s. 18, 21.

³⁰ O. Klein, R. Spears, S. Reicher, *Social Identity Performance: Extending the Strategic Side of SIDE*, „Personality and Social Psychology Review” 2007, vol. 11, nr 1.

³¹ P. Boski, *Five Meanings of Integration in Acculturation Research*, „International Journal of Intercultural Relations” 2008, vol. 32, nr 2.

³² Nazwa ta odnosi się jeszcze przynajmniej do jednego znanego, np. w antropologii, zjawiska, kiedy osoba wykazuje się ślepotą na inne kultury i nie jest w stanie zrozumieć, że wpływają one inaczej na ludzkie zachowanie niż jej kultura własna.

³³ T. LaFromboise, H.L.K. Coleman, J. Gerton, *Psychological Impact of Biculturalism: Evidence and Theory*, „Psychological Bulletin” 1993, vol. 114, nr 3.

W pierwszym przypadku osoby zmieniają swoje zachowanie w zależności od kulturowych wymagań sytuacji, czyli efektywnie stosują kulturowe przełączanie ram odniesienia. W drugim – dochodzi do wykształcenia trzeciej tożsamości, różnej od dwóch pozostałych, która stanowi rodzaj kombinacji bazującej na pozostałych tożsamościach, choć jest ona już jakościowo inna od swoich elementów składowych. Należy jednak pamiętać, że te rodzaje tożsamości dwukulturowej³⁴ nie zawsze są alternatywne i wykluczające się, lecz raczej dotyczą różnych komponentów dwukulturowego doświadczenia. Osoba zależnie od kontekstu może charakteryzować się fuzją w zakresie tożsamości dwukulturowej lub też przejawiać różne zachowania typowe dla jednej lub drugiej kultury w związku z przełączaniem ram odniesienia.

PSYCHOLOGICZNE KONSEKWENCJE WIELOKULTUROWOŚCI NA PRZYKŁADZIE ZWIĄZKU DWUKULTUROWOŚCI I DOSTOSOWANIA JEDNOSTKI

Dobrym sposobem na formułowanie wniosków dotyczących zestawu podobnych badań empirycznych są metaanalizy. Przyjmują one zwykle postać statystycznych opracowań dokonanych na wynikach wielu badań ilościowych.

W tym kontekście ważna metaanaliza Nguyen i Benet-Martínez³⁵ dotyczyła 83 badań o akulturacji obejmujących 23 197 respondentów. Wnioski płynące z tego studium są szczególnie ważne, ponieważ podważają wcześnie doniesienia socjologiczne czy kliniczne łączące dwukulturowość z doświadczeniem marginalizacji czy niedostosowaniem. Nie oznacza to, że te niekorzystne zjawiska nie występują, lecz jedynie, że badania w zdecydowanej większości wskazują na pozytywne korelaty dwukulturowości. Dwukulturowość okazała się silnie i pozytywnie związana z psychologicznym (psychiczny i emocjonalny dobrostan, m.in. satysfakcja z życia, pozytywny afekt, samoocena) i socjokulturowym dostosowaniem (kompetencje behawioralne, m.in. osiągnięcia akademickie, sukces zawodowy, kompetencje społeczne, brak problemów behawioralnych, takich jak przestępczość czy ryzykowne zachowania seksualne). Ponadto związki dwukulturowość–dostosowanie okazały się silniejsze niż związki jednokulturowej orientacji (tożsamość kultury dominującej lub tożsamość etniczna mniejszościowa) z dostosowaniem. Związek dwukulturowość–dostosowanie okazał się silniejszy w przypadku badanych z USA niż z innych krajów. Ponadto okazało się, że związek dwukulturowość–dostosowanie jest widoczny w następujących grupach pochodzenia: latynoska, azjatycka i europejska. W przypadku identyfikacji afrykańskiej związek okazał się marginalny, a w przypadku ludności rdzennej był silny i negatywny, tj. dwukulturowość powiązana była z niedostosowaniem.

Wśród wyjaśnień wykazanych związków wymienić można szereg możliwości, kilka z nich przedstawiono poniżej. Kompetencje, poznawcza i społeczna giętkość osób

³⁴ Zob. przegląd badań, [w:] V. Benet-Martínez, *Multicultural Identity...*

³⁵ A.-M.D. Nguyen, V. Benet-Martínez, *Biculturalism and Adjustment: A Meta-Analysis*, „Journal of Cross-Cultural Psychology” 2013, vol. 44, nr 1.

dwukulturowych, mogą być związane z tym, że osoby te nabyły (w związku z używaniem dwóch języków oraz przystosowaniem do dwóch kultur) przewagę w zdolnościach przystosowawczych do różnych sytuacji życiowych. Nie bez znaczenia są również więzi społeczne posiadane w dwóch kulturach. Stanowią one bufor pomocny w radzeniu sobie z różnymi psychologicznymi problemami, w tym również z akulturacją.

Uzyskane rezultaty można również interpretować zgoła odmiennie, kiedy to osoba przejawiająca lepsze dostosowanie ma większe możliwości stania się dwukulturową. Nie można również wykluczyć, że znaczenie dla dwukulturowości oraz dostosowania ma inna, trzecia zmienna, np. niedyskryminująca wobec wielokulturowości postawa przedstawicieli kultury stanowiącej większość, wysoki status socjoekonomiczny osoby dwukulturowej. Warto podkreślić, że pewne inne okoliczności mogą być również ważne z punktu widzenia dostosowania mniejszości, np. doświadczenie dyskryminacji lub zagrożenie tożsamości, pokolenie, do którego należy imigrant, to, czy dwukulturowość zależała od indywidualnego wyboru lub z jakiegoś powodu asymilacja jest psychologicznie lepszym wyjściem dla danej osoby³⁶, np. poważny wewnętrzny konflikt wartości, który jest nierozstrzygalny w inny sposób.

STOSOWANA PSYCHOLOGIA WIELOKULTUROWOŚCI

Wielokulturowość wielu społeczeństw to kontekst poważnych wyzwań dla kompetencji psychologicznych. Niezależnie od obszaru praktyki (np. psychologia kliniczna, psychoterapia, poradnictwo zawodowe) różni autorzy dowodzą, że naczelnym celem zmian powinno być dostosowanie psychologicznej diagnostyki i interwencji do kontekstu wielokulturowego, w tym wzrost umiejętności nawiązywania i podtrzymywania kontaktu z klientem/pacjentem czy wypracowanie specyficznych technik i narzędzi potrzebnych do pracy z przedstawicielami danej mniejszości narodowej czy etnicznej. Oczekiwane efekty dotyczą m.in. zmniejszenia lub wyeliminowania kulturowej stronniczości wielu narzędzi diagnostycznych, rozważań w stosowaniu psychologicznych teorii osobowości wypracowanych zwykle w zachodnim kręgu kulturowym, pełniejszego rozumienia człowieka jako istoty kulturowej, dowartościowania kontekstu kulturowego, w którym znajduje się klient/pacjent³⁷.

Zagadnienia związane z pracą psychologa z osobami wielokulturowymi są poruszane już od jakiegoś czasu w polskiej literaturze psychologicznej czy pedagogicznej, a liczba tych publikacji rośnie. Działania praktyczne obejmują przede wszystkim pomoc uchodźcom, repatriantom, ich dzieciom w szkołach i studentom międzynarodowym. Niemal obowiązkowym dla każdego studenta psychologii wstępem do kształcenia

³⁶ Zob. przegląd, [w:] *tamże*.

³⁷ K. Stemplewska-Żakowicz, W.J. Paluchowski, *Podstawy diagnozy psychologicznej*, [w:] *Psychologia akademicka. Podręcznik. Wydanie drugie poprawione*, t. 2, red. J. Strelau, D. Doliński, Gdańsk 2016, s. 81-86.

w zakresie potrzebnych kompetencji do pracy w środowisku wielokulturowym³⁸ są fragmenty popularnych akademickich podręczników do psychologii³⁹. Bardziej szczegółowe opracowania dotyczą na razie tylko wybranych zagadnień, np. uchodźców⁴⁰, diagnostyki psychologicznej dzieci i młodzieży wielokulturowej⁴¹.

Wydaje się, że w najbliższym czasie potrzebne będzie zdecydowanie większe zaangażowanie psychologów praktyków pracujących w Polsce na rzecz dostosowania swoich kompetencji do zmieniających się zadań z zakresu diagnostyki, poradnictwa i terapii. Ich udział powinien być również silniej obecny w obszarze edukacji globalnej i antydyskryminacyjnej.

OGRANICZENIA I PERSPEKTYWY DAJSZYCH BADAŃ ORAZ DZIAŁAŃ PRAKTYCZNYCH

W związku z tym, że dużo miejsca przeznaczono na omówienie wyników badań Nguyen i Benet-Martínez⁴², odrębny komentarz poświęcono poniżej ograniczeniom tego studium. Metaanaliza opublikowana w 2013 r. dotyczyła artykułów dostępnych w bazie PsycINFO w lipcu 2008 r., więc obejmuje badania sprzed przynajmniej 10 lat. Ponadto z racji tego, że mniejsza część próby pochodziła z Europy (29 vs. 53), uzyskane wyniki mówią najwięcej o sytuacji wielokulturowości w USA i odzwierciedlają specyficzne warunki rozwoju dwukulturowości w tym kraju. Zawężenie geograficzne badań do kontynentu północnoamerykańskiego nie jest sytuacją odosobnioną, gdyż jest to ograniczenie charakterystyczne dla psychologii wielokulturowości jako takiej. Potrzebne są dalsze studia wykorzystujące różnicowaną metodologię, np. podłużne (longitudinalne), dotyczące sytuacji psychologicznej osób wielokulturowych w Polsce, Europie i innych częściach świata.

Aktualny problem z adaptacją imigrantów w Europie sprawia, że badania podstawowe i stosowane, których wyniki mogą być wykorzystane w obszarze psychologii akulturacji, wydają się w ramach psychologii wielokulturowości bardzo potrzebne. Badania

³⁸ Szerokie rozumienie kompetencji kulturowych – zob. *tamże* – wykracza poza tradycyjną triadę wiedzy, umiejętności i postaw (wartości) potrzebnych do pracy z osobami odmiennej rasy lub o innym pochodzeniu etnicznym i dotyczy różnorodności w zakresie np. płci, statusu socjoekonomicznego, wyznania. Łączy się to z często dziś wykorzystywanym np. w komunikacji międzykulturowej szerokim definiowaniem kultury – zob. L.A. Samovar, R.E. Porter, E.R. McDaniel, *Communication Between Cultures. Seventh Edition*, Boston 2010, s. 1-47. Taka zmiana sprawia, że konieczność rozwijania kompetencji kulturowej zaczyna dotyczyć niemal wszystkich psychologów praktyków.

³⁹ K. Stemplewska-Żakowicz, W.J. Paluchowski, *Podstawy diagnozy...*; H. Grzymała-Moszczyńska, *Spotkanie z osobą z innej kultury*, [w:] *Wywiad psychologiczny. Wywiad jako spotkanie z człowiekiem*, t. 2, red. K. Stemplewska-Żakowicz, K. Krejtz, Warszawa 2005.

⁴⁰ H. Grzymała-Moszczyńska, *Uchodźcy. Podręcznik dla osób pracujących z uchodźcami*, Kraków 2000.

⁴¹ K. Barzykowski, H. Grzymała-Moszczyńska, D. Dzida, J. Grzymała-Moszczyńska, M. Kosno, *Wybrane zagadnienia diagnozy psychologicznej dzieci i młodzieży w kontekście wielokulturowości oraz wielojęzyczności*, Warszawa 2013.

⁴² A.-M.D. Nguyen, V. Benet-Martínez, *Biculturalism and Adjustment...*

te powinny również uwzględniać zarówno perspektywę jednostki, jak i relacje z instytucjami państwa gospodarza⁴³. W szczególności przyszłe badania powinny również poruszyć tematy takie jak: trzecia tożsamość wylaniająca się na bazie już istniejących tożsamości, kultura (lub kultury) globalna (globalne), lokalne (w tym instytucjonalne) uwarunkowania zdrowia somatycznego i psychicznego osób wielokulturowych. Inne mało rozpoznane zagadnienia oczekujące zarówno badań empirycznych, jak i podbudowy teoretycznej to m.in. interakcje między wielokulturowością w obrębie tożsamości narodowej/etnicznej/rasowej a innymi tożsamościami, np. zawodową, pokoleniową, lokalną.

PODSUMOWANIE

Wielokulturowość potrzebuje daleko idącego namysłu, również ze strony psychologów, którzy, prowadząc badania i praktykę, powinni konstruktywnie przyczynić się do złagodzenia problemów oraz wykorzystania potencjalności z nią związanych. Zmiany demograficzne⁴⁴ tworzą nowe wymagania wobec naukowej i stosowanej działalności, która powinna rozwijać „dobrze poinformowane kulturowo” teorie i sposoby oddziaływania dotyczące stereotypów, uprzedzeń, tożsamości, akulturacji czy kompetencji społecznych oraz wziąć udział w rozwiązywaniu problemów wielokulturowych społeczeństw, w szczególności poprzez promowanie odpowiednich wartości. Działania te powinny wspomóc funkcjonowanie w wielu codziennych sytuacjach oraz pozwolić lepiej zrozumieć ludzkie postawy sprzyjające i przeciwstawiające się praktyce wielokulturowości, przemiany tożsamości osób wielokulturowych oraz choć trochę ułatwić dialog i wzajemne zrozumienie. Jasne staje się, że psychologowie to jedna z grup zawodowych, która powinna w najbliższym czasie w sposób bardziej zaangażowany podjąć wyzwanie pracy z mniejszościami m.in. w Europie. Obok pracy innych specjalistów, badaczy i praktyków, socjologów, pedagogów, antropologów czy pracowników socjalnych, bez psychologów tak potrzebna zmiana społeczna może się nie dokonać. Bez współpracy w praktyce, która będzie tłumaczeniem zmian opisywanych w teoriach za pomocą suchego języka zmiennych i relacji między nimi, jak i bez wspólnego zrozumienia członków zespołów interdyscyplinarnych działających w terenie, część aplikacyjna pozostanie niezrealizowana.

⁴³ A.K. Marcello, Q. Huynh, *Multiculturalism...*

⁴⁴ Zagrożenie dla dotychczasowej tożsamości kulturowej wydaje się szczególnie istotnym elementem dramatycznej zmiany społecznej, jaką niewątpliwie jest obecna ekspansja muzułmanów w Europie. Owo zagrożenie może być związane z utratą lub zmianą dotychczasowej tożsamości, niskim poziomem klarowności zagrożonej tożsamości oraz konfliktem tożsamości – zob. R. de la Sablonnière, *Toward a Psychology of Social Change: A Typology of Social Change*, „Frontiers in Psychology” 2017, vol. 8.

BIBLIOGRAFIA

- Alexander J.C., *Theorizing the "Modes of Incorporation": Assimilation, Hyphenation, and Multiculturalism as Varieties of Civil Participation*, „Sociological Theory” 2001, vol. 19, nr 3, <https://doi.org/10.1111/0735-2751.00139>.
- APA Handbooks in Psychology. APA Handbook of Multicultural Psychology*, Vol. 2, *Applications and Training*, red. F.T.L. Leong, L. Comas-Díaz, G.C. Nagayama Hall, V.C. McLoyd, J.E. Trimble, Washington 2014.
- Barzykowski K., Grzymała-Moszczyńska H., Dzida D., Grzymała-Moszczyńska J., Kosno M., *Wybrane zagadnienia diagnozy psychologicznej dzieci i młodzieży w kontekście wielokulturowości oraz wielojęzyczności*, Warszawa 2013.
- Benet-Martínez V., *Multicultural Identity and Experiences: Cultural, Social, and Personality Processes*, [w:] *The Oxford Handbook of Personality and Social Psychology. 2nd edition*, red. K. Deaux, M. Snyder, Oxford 2019.
- Berry J.W., *Conceptual Approaches to Acculturation*, [w:] *Acculturation: Advances in Theory, Measurement, and Applied Research*, red. K.M. Chun, P. Balls Organista, G. Marín, Washington 2003.
- Berry J.W., *Acculturation: Living Successfully in Two Cultures*, „International Journal of Intercultural Relations” 2005, vol. 29, nr 6, <https://doi.org/10.1016/j.ijintrel.2005.07.013>.
- Berry J.W., Kim U., Minde T., Mok D., *Comparative Studies of Acculturative Stress*, „The International Migration Review” 1987, vol. 21, nr 3, <https://doi.org/10.2307/2546607>.
- Berry J.W., Phinney J.S., Sam D.L., Vedder P., *Immigrant Youth: Acculturation, Identity, and Adaptation*, „Applied Psychology” 2006, vol. 55, nr 3, <https://doi.org/10.1111/j.1464-0597.2006.00256.x>.
- Boski P., *Five Meanings of Integration in Acculturation Research*, „International Journal of Intercultural Relations” 2008, vol. 32, nr 2, <https://doi.org/10.1016/j.ijintrel.2008.01.005>.
- Deaux K., Reid A., Martin D., Bikmen N., *Ideologies of Diversity and Inequality: Predicting Collective Action in Groups Varying in Ethnicity and Immigrant Status*, „Political Psychology” 2006, vol. 27, nr 1, <https://doi.org/10.1111/j.1467-9221.2006.00452.x>.
- Fowers B.J., Richardson F.C., *Why is Multiculturalism Good?*, „American Psychologist” 1996, vol. 51, <http://dx.doi.org/10.1037/0003-066X.51.6.609>.
- Grzymała-Moszczyńska H., *Uchodźcy. Podręcznik dla osób pracujących z uchodźcami*, Kraków 2000.
- Grzymała-Moszczyńska H., *Spotkanie z osobą z innej kultury*, [w:] *Wywiad psychologiczny. Wywiad jako spotkanie z człowiekiem*, t. 2, red. K. Stemplewska-Żakowicz, K. Krejtz, Warszawa 2005.
- Hadfield A., Zwitter A., *Analyzing the EU Refugee Crisis: Humanity, Heritage and Responsibility to Protect*, „Politics and Governance” 2015, vol. 3, nr 2, <https://doi.org/10.17645/pag.v3i2.507>.
- Hall G.C.N., Yee A.H., *Evidence-Based Practice*, [w:] *APA Handbooks in Psychology. APA Handbook of Multicultural Psychology*, Vol. 2, *Applications and Training*, red. F.T.L. Leong, L. Comas-Díaz, G.C. Nagayama Hall, V.C. McLoyd, J.E. Trimble, Washington 2014, <http://dx.doi.org/10.1037/14187-004>.

- Hartmann D., Gerteis J., *Dealing with Diversity: Mapping Multiculturalism in Sociological Terms*, „Sociological Theory” 2005, vol. 23, nr 2, <https://doi.org/10.1111/j.0735-2751.2005.00251.x>.
- Hong Y., Khei M., *Dynamic Multiculturalism: The Interplay of Socio-Cognitive, Neural, and Genetic Mechanisms*, [w:] *The Oxford Handbook of Multicultural Identity*, red. V. Benet-Martínez, Y. Hong, New York 2014, <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199796694.013.026>.
- Klein O., Spears R., Reicher S., *Social Identity Performance: Extending the Strategic Side of SIDE*, „Personality and Social Psychology Review” 2007, vol. 11, nr 1, <https://doi.org/10.1177/1088868306294588>.
- LaFromboise T., Coleman H.L.K., Gerton J., *Psychological Impact of Biculturalism: Evidence and Theory*, „Psychological Bulletin” 1993, vol. 114, nr 3, <http://dx.doi.org/10.1037/0033-2909.114.3.395>.
- Lehman D.R., Chiu Ch., Schaller M., *Psychology and Culture*, „Annual Review of Psychology” 2004, vol. 55, nr 1, <https://doi.org/10.1146/annurev.psych.55.090902.141927>.
- Marcelo A.K., Huynh Q., *Multiculturalism*, [w:] *The Encyclopedia of Cross-Cultural Psychology, First Edition*, red. K.D. Keith, 2013, <https://doi.org/10.1002/9781118339893.wbecp372>.
- Mutual Intercultural Relations*, red. J.W. Berry, Cambridge 2017.
- Nguyen A.-M.D., Benet-Martínez V., *Multicultural Identity: What It Is and Why It Matters*, [w:] *The Psychology of Social and Cultural Diversity*, red. R.J. Crisp, Chichester 2010, <https://doi.org/10.1002/9781444325447.ch5>.
- Nguyen A.-M.D., Benet-Martínez V., *Biculturalism and Adjustment: A Meta-Analysis*, „Journal of Cross-Cultural Psychology” 2013, vol. 44, nr 1, <https://doi.org/10.1177/0022022111435097>.
- Oudenhoven van J.P., Ward C., Masgoret A.M., *Patterns of Relations between Immigrants and Host Societies*, „International Journal of Intercultural Relations” 2006, vol. 30, nr 6, <https://doi.org/10.1016/j.ijintrel.2006.09.001>.
- Roccas S., Brewer M.B., *Social Identity Complexity*, „Personality and Social Psychology Review” 2002, vol. 6, nr 2, https://doi.org/10.1207/S15327957PSPR0602_01.
- Rosenberg M., Schooler C., Schoenbach C., Rosenberg F., *Global Self-Esteem and Specific Self-Esteem: Different Concepts, Different Outcomes*, „American Sociological Review” 1995, vol. 60, nr 1, <https://doi.org/10.2307/2096350>.
- Rudmin F.W., *Critical History of the Acculturation Psychology of Assimilation, Separation, Integration, and Marginalization*, „Review of General Psychology” 2003, vol. 7, nr 1, <http://dx.doi.org/10.1037/1089-2680.7.1.3>.
- Sablonniere R. de la, *Toward a Psychology of Social Change: A Typology of Social Change*, „Frontiers in Psychology” 2017, vol. 8, <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2017.00397>.
- Samovar L.A., Porter R.E., McDaniel E.R., *Communication Between Cultures. Seventh Edition*, Boston 2010.
- Sniderman P.M., Hagendoorn A., *When Ways of Life Collide: Multiculturalism and Its Discontents in the Netherlands*, Princeton 2007.
- Stemplewska-Żakowicz K., Paluchowski W.J., *Podstawy diagnozy psychologicznej*, [w:]

Psychologia akademicka. Podręcznik. Wydanie drugie poprawione, t. 2, red. J. Strelau, D. Dołęcki, Gdańsk 2016.

Ward C., Bochner S., Furnham A., *The Psychology of Culture Shock. Second Edition*, Hove 2005, <https://doi.org/10.4324/9780203992258>.

Wolsko C., Park B., Judd C.M., *Considering the Tower of Babel: Correlates of Assimilation and Multiculturalism among Ethnic Minority and Majority Groups in the United States*, „Social Justice Research” 2006, vol. 19, nr 3, <https://doi.org/10.1007/s11211-006-0014-8>.

Verkuyten M., Martinovic B., *Understanding Multicultural Attitudes: The Role of Group Status, Identification, Friendships, and Justifying Ideologies*, „International Journal of Intercultural Relations” 2006, vol. 30, nr 1, <https://doi.org/10.1016/j.ijintrel.2005.05.015>.

Verkuyten M., *Social Psychology and Multiculturalism*, „Social and Personality Psychology Compass” 2007, vol. 1, nr 1, <https://doi.org/10.1111/j.1751-9004.2007.00011.x>.

Verkuyten M., *Self-Esteem and Multiculturalism: An Examination among Ethnic Minority and Majority Groups in the Netherlands*, „Journal of Research in Personality” 2009, vol. 43, nr 3, <https://doi.org/10.1016/j.jrp.2009.01.013>.

Young I.M., *Inclusion and Democracy*, Oxford 2000.

Adam ŻALIŃSKI – doktor psychologii (KUL), kulturoznawca (UJ), pracownik Katedry Kulturoznawstwa Międzynarodowego w Instytucie Studiów Międzykulturowych Uniwersytetu Jagiellońskiego. W ramach różnych stypendiów odbywał studia w Katolickim Uniwersytecie w Leuven, Uniwersytecie Ekonomicznym w Pradze oraz Uniwersytecie Erazma w Rotterdamie. Doświadczenie zdobywał jako wykonawca w projektach naukowych oraz praktycznych w ramach grantów MNiSW, NCBR, MSZ, NCN i EFS. Jego obecne zainteresowania naukowe to m.in. etniczność, szeroko rozumiana psychologia społeczna oraz ilościowe badania kultury.